

VAN JACHTSTER TOT ENGELTJE

HET BAROKKE JACHTSLOT CLEMENSWERTH VAN ARCHITECT J.C. SCHLAUN

PETER TIMMERMAN

In het onopvallende Noord-Duitse plaatsje Sögel, zo'n zestig kilometer ten oosten van Emmen, ligt een barok meesterwerk verscholen in de bossen: jachtslot Clemenswerth. Architect Johann Conrad Schlaun schiep een Gesamtkunstwerk om keurvorst Clemens August én God te eren. Het plan bestrijkt uiteenlopende schaalniveaus: van een monumentale jachtster tot een engeltje dat uit een fresco naar beneden tuimelt.

Keurvorst Clemens August (1700-1761) was een invloedrijk man die bijna veertig jaar regeerde. Hij was onder andere herzog in Beieren en keurvorst en aartsbisschop van Keulen. Zijn bijnaam Sonnenfürst vom Rhein spreekt boekdelen. Omdat hij een gepassioneerd jager was liet hij op zes van zijn landgoederen jachtsloten aanleggen. Het noordelijkste ligt in Sögel en is gebouwd in de periode 1737-1747 onder supervisie van Johann Conrad Schlaun. Dit jachtslot, genaamd Clemenswerth, ligt in het centrum van een stervormig alleesysteem (afbeelding 1). Via acht zichtassen kijkt het uit over tweeënveertig hectare land. In het oosten begrenst een royale vijverpartij het landgoed (afbeelding 1 en 3). De westkant wordt begrensd door een stallencomplex; dit is tevens de hoofdentree van het landgoed.

In een cirkel rondom het slot bevinden zich acht paviljoens voor de jachtgasten en personeel (afbeelding 2). Eén van de paviljoens huisvest een kapel gewijd aan Sint Hubertus, de beschermheilige van de jacht. Omdat Clemens August een vroom man was, liet hij in 1741 achter de kapel een klooster bouwen voor een Kapucijner broederorde. Het klooster en de kapel zijn meer dan een versiering van het slotcomplex; zij vormen, tot op de dag van vandaag, een spiritueel middelpunt van het Emsland. Tegenwoordig is het complex in handen van het Emslandmuseum. In het hoofdgebouw worden tentoonstellingen en concerten gehouden. In de paviljoens bevinden zich een café en museumwinkel. Alleen het klooster behield zijn oorspronkelijke functie. Het park is het hele jaar door geopend en een geliefde plek van de Sögelaars om te wandelen of te trouwen. Clemenswerth is uniek in Europa, omdat het één van de weinige jachtsloten is dat nog in originele staat verkeert.

EEN JACHTSTER MET ZESTIEN PUNTEN

Architect Johann Conrad Schlaun (1695-1773) had de supervisie in Sögel. Schlaun was naast architect ook militair en ontwierp vestingen en verdedigingslinies. De aanleg van zichtassen had hij goed in de vingers. In zijn tijd was hij de invloedrijkste architect van Noordwest Duitsland. Alleen in Münster al bouwde hij de hoofdzetel van de universiteit, het Clemenshospitaal met kerk en het stadspaleis Erbrostenhof. Eén van zijn meest bijzondere en in oppervlak grootste creatie is jachtslot Clemenswerth. Aan Clemens August had hij een goede opdrachtgever. Kosten nog moeite werden gespaard bij de bouw van het slot en de aanleg van het landgoed. Bovendien mocht Schlaun op kosten van de vorst op studiereis naar Frankrijk en Italië. In Rome vergaapte hij zich aan de meesterwerken van Borromini (1599-1667) en Bernini (1598-

1680). Van Borromini leerde Schlaun hoe hij kleine ruimtes een grote ruimtelijkheid mee kon geven, iets wat hij in de kapel op Clemenswerth toepaste. Schlaun schuwde ook de grote schaal niet,

zoals blijkt uit de jachtster die hij voor Clemenswerth ontwierp. De centrale as is één kilometer lang (afbeelding 1). Het jachtslot is exemplarisch voor de achttiende-eeuwse barok en past goed in de traditie van andere sloten, zoals dat van Karlsruhe uit 1715 met tweendertig zichtassen. In vergelijking daarmee is Clemenswerth bescheiden, maar in het perspectief van het gehucht Sögel uit 1737 beslist niet.

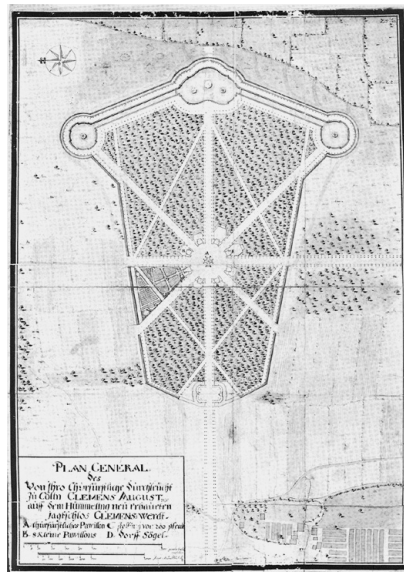
Vorsten waren dol op de strenge geometrie en gecentraliseerde vorm, omdat het hen in het middelpunt plaatste. In Clemenswerth bevindt het jachtslot zich niet alleen in het midden, maar ook op het hoogste punt van de Hümmling, een morene uit de ijstijd. Vanuit dit centrale punt kon Clemens August zijn landgoed prima overzien, als ware het een panopticum. De natuur is hier getemd door een geometrisch systeem; een ruimtelijke metafoor voor de macht die de vorst uitstraalt.

De acht paviljoens die het hoofdgebouw omringen, staan precies tussen de acht zichtassen in, zodat het zicht vanuit het slot onbelemmerd blijft. Net zoals de zichtassen vormen de paviljoens ook weer een ster met acht punten. Bij elkaar bestaat het plan dus uit een ster met zestien punten (afbeelding 1 en 2). Het plan voor Clemenswerth is een stedenbouwkundig plan, omdat het het niveau van de individuele gebouwen overstijgt. Het plan bepaalt hoe de gebouwen ten opzichte van elkaar en het landschap geordend zijn. Ook de relatie met Sögel is van stedenbouwkundige orde: het complete plan is op de kerktoeren georiënteerd. Niet alleen de oost-west as, maar ook de begrenzende lanen komen uit op de kerktoeren (afbeelding 1).

EEN INTIEME KAPEL MET ENGELTJES

Van de acht paviljoens is de kapel de belangrijkste. Van buiten onderscheidt het sobere, landelijke gebouw zich van de anderen door een uurwerk en een klokkentorentje (afbeelding 4). Binnen ontvouwt zich een heel andere wereld. Het is verrassend dat de hoofdruimte vierkant is, terwijl het gebouw van buiten langgerekt is. Schlaun kreeg dit voor elkaar door een ingenieuze opsplitsing van de ruimte. Hij creëerde een vierkant deel voor de eigenlijke kapel en een rechthoekig deel voor de biechtstoelen en een loge voor de keurvorst (afbeelding 5).

Het interieur van de kapel straalt vertrouwen en levensvreugde uit (afbeelding 6). Dit is kenmerkend voor de barokke (bouw)kunst, die door de katholieke kerk werd ingezet om de Contrareformatie

AFBEELDING 1 – JACHTSTER MET ACHT ZICHTASSEN; DE CENTRALE AS KOMT UIT OP DE KERK VAN SÖGEL

visueel kracht bij te zetten. De weldaad was het antwoord op de kaalslag van de beeldenstorm en de Reformatie. Opvallend is dat in de barok het lichaam gerehabiliteerd werd. In het protestantse geloof zag men het lichaam als een omhulsel van de ziel dat slechts zondige gedachten te weegbracht. In de barok gaat het er tamelijk lijflijk aan toe, getuige alle schaars geklede engeltjes (afbeelding 6). Dit uitbundige interieur is uniek voor Noord-Duitsland, daarom wordt dit gebouw wel 'de meest noordelijke kapel van Beieren' genoemd.

De barok is een dynamische bouwstijl die met contrasten werkt, zoals bijvoorbeeld die tussen convexe en concave vormen, zie de communiebank (afbeelding 5). Schlaun zet ook het contrast tussen licht en donker in. Van de dakramen laat slechts een aantal licht door. Daar waar de kapel aan het klooster grenst, zijn ze donker. Schlaun wist daar mooi het orgel in te plaatsen (afbeelding 7). Soms valt het zonlicht uit de tegenoverliggende ramen precies onder de donkere uitsparingen, wat een fraai spel van licht en donker oplevert (afbeelding 7): Sint Felix en Josef worden hier in het zonnetje gezet. Schlaun gaat ook speels om met de klassiek bouwordes, zoals blijkt uit de bekroning van het altaar. Boven de ovale stralenkrans van licht, met daarin het symbool van de Heilige Geest, prijkt een timpaan (afbeelding 6). In de Oudheid en in de Renaissance was dit een strakke, driehoekige vorm. Schlaun heeft de timpaan gebogen en in drie delen opgebroken. Het middelste deel wordt door engeltjes in de lucht gehouden.

Vittorio Maria Bigari (1692–1776), een beroemde frescoschilder uit Bologna, bracht de plafondschildering aan. Het tafereel beeldt de hemelvaart van Maria uit: zij wordt opgenomen door een hemelse schare, met halverwege Christus en daar weer boven het

stralende licht van de Heilige Geest. Er gaat een opgaande beweging van uit. Om deze dynamiek te versterken laat Bigari aan de rand van de schildering een wolk met zingende engeltjes speels over de omlijsting van het fresco drijven. Eén engeltje tuimelt bijna de kerk in, omdat hij een vallend vel muziek achterna duikt. Dit is niet zomaar een frivoliteit. Hier wordt in één wervelend beeld een geloofsovertuiging neergezet: de aardse en goddelijke realiteit zijn nauw met elkaar verbonden. Op het zangboek van de engeltjes staat 'Vittorio Bigari', een subtiel handtekening van de maker. Ook kenmerkend voor de barok is het spel met perspectief. Schlaun manipuleert het perspectief van de gloriëtte, een paviljoen achterin de kloostertuin (afbeelding 8). Het gebouw lijkt uitgelijnd met de zichtas van het klooster. Op zich is dat het geval, maar tegelijkertijd is het uitgelijnd met de uiterste begrenzing (noordelijke laan) van het park, die schuin op de kerk van Sögel uitloopt. Om dat voor elkaar te krijgen maakte Schlaun een ingenieuze trapeziumvormige plattegrond.

Clemenswerth mag gerust een Gesamtkunstwerk avant la lettre genoemd worden. Op uiteenlopende schaalniveaus – variërend van de jachtster met monumentale zichtassen tot aan de architectuur van de kapel met haar prachtige interieur – laat het zien wat de barokke bouwkunst vermocht. De jachtster symboliseert de wereldlijke macht van de vorst en de kapel maakt duidelijk dat de werkelijke macht van boven komt.

Ir. P. Timmerman is architectuurfotograaf, publicist en hoofd van het Studium Generale van de Universiteit Twente. Met dank aan Henk Dirx en Gert-Jan Hospers.

AFBEELDING 2 – HOOFDGEBOUW MET ACHT PAVILJOENS; OP DE VOORGROND KLOOSTER MET TUIN
MET DANK AAN EMSLANDMUSEUM SCHLOSS CLEMENSWERTH

AFBEELDING 3 – ZICHT VANAF EENDENVIJVER OP JACHTSLOT

AFBEELDING 4 – HOOFDGEBOUW MET TWEE PAVILJOENS, WAARONDER
KAPEL

AFBEELDING 5 – KAPEL MET GOLVENDE COMMUNIEBANK, RECHTS
DE LOGE VOOR DE VORST

AFBEELDING 6 – FRESCO, MIDDEN BOVEN VEL PAPIER DAT ENGELTJE
ONTGLIPT

AFBEELDING 7 – PREEKSTOEL, ORGEL EN SPEL MET LICHT EN DONKER

AFBEELDING 8 – GLORIËTTE, RECHTS KLOKKENTORENTJE VAN KAPEL
FOTO'S: PETER TIMMERMAN